

TURKIY TILLARDA SHEVASHUNOSLIK VA ADABIY TIL ME'YORLARI

Andijon Davlat chet tillari instituti talabasi

Dadajonova Mohinur Mirzaolim qizi

Ilmiy maslahatchi: **Abdullayev Sirojiddin Shaxsultanovich**

Annotatsiya: Ushbu maqolada turkiy tillar doirasida shevashunoslik masalalari, shevalarning tasnifi va ularning adabiy tilning shakllanishidagi o'rni va roli tahlil qilinadi. Shevalarning lingvistik xususiyatlari fonetik, leksik va grammatik nuqtai nazardan tahlil qilinadi, adabiy til me'yorlariga ularning ta'siri tarixiy va zamonaviy misollar asosida yoritib beriladi. Turkiy tillarning ichki tafovutlari shevashunoslik yondashuvi orqali tushuntiriladi, adabiy tilning normativ qoidalari va ularning shakllanish mexanizmlari yoritiladi. Maqola turkiy tilshunoslik, dialektologiya va adabiy til nazariyasiga oid ilmiy izlanishlar uchun muhim nazariy va amaliy manba bo'lib xizmat qiladi.

Аннотация: В данной статье рассматриваются вопросы диалектологии в рамках тюркских языков, классификация диалектов и их роль в формировании литературного языка. Лингвистические особенности диалектов анализируются с фонетической, лексической и грамматической точек зрения, а их влияние на нормы литературного языка освещается на основе исторических и современных примеров. Внутренние различия тюркских языков объясняются с позиции диалектологического подхода, раскрываются нормативные правила литературного языка и механизмы их формирования. Статья представляет собой важный теоретический и практический источник для научных исследований в области тюркского языкознания, диалектологии и теории литературного языка.

Annotation: This article explores the issues of dialectology within the scope of Turkic languages, the classification of dialects, and their role in the formation of the literary language. The linguistic features of dialects are analyzed from phonetic, lexical, and grammatical perspectives, and their influence on literary language norms is illustrated through historical and contemporary examples. The internal distinctions of Turkic languages are explained using a dialectological approach, and the normative rules of the literary language along with their formation mechanisms are described. The article serves as a valuable theoretical and practical resource for scholarly research in Turkic linguistics, dialectology, and literary language theory.

Kalit soʻzlar: Turkiy tillar, shevashunoslik, adabiy til, til meʼyorlari, shevalar, normativ til, dialekt, oʻzbek tili, tilshunoslik, adabiy til va sheva munosabati.

Ключевые слова: тюркские языки, диалектология, литературный язык, языковые нормы, диалекты, нормативный язык, диалект, узбекский язык, лингвистика, соотношение литературного языка и диалектов.

Keywords: Turkic languages, dialectology, literary language, language norms, dialects, normative language, dialect, Uzbek language, linguistics, relationship between literary language and dialects.

Turkiy tillar shevashunosligida mavjud boʻlgan ilmiy adabiyotlarda, sheva, lahja, dialekt atamalari turlicha maʼnolarda qoʻllanib kelinmoqda. Bu atamalarning maʼnosi bir-biriga oʻxshashdir. Sheva soʻzining lugʻaviy maʼnosiga toʻxtaladigan boʻlsak, u forscha soʻz boʻlib, ovoz, til, soʻzlashish, yoʻsin, ravish kabi maʼnolarni bildiradi. Shevalar har bir tilning mintaqaviy oʻzgarishlarini aks ettiruvchi jonli koʻrinishlardir. Ular fonetik, morfologik, sintaktik va leksik xususiyatlari bilan adabiy til meʼyorlaridan farq qiladi. Har bir sheva tili rivojlanishining tarixiy bosqichlari, mahalliy madaniyat va ijtimoiy omillar taʼsirida shakllangan oʻziga xos tizimiga egadir. Shevalarni oʻrganish orqali tilning qadimgi holatlari va

o'zgarish jarayonlarini aniqlash, til taraqqiyoti haqida to'liqroq tasavvur hosil qilish mumkin bo'ladi. Shu boisdan, shevashunoslik nafaqat dialektologiya doirasidagi masala, balki umumiy tilshunoslik, tarixiy tilshunoslik va etnolingvistik tadqiqotlar uchun ham muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi. Tilshunos olimlar "sheva" tushunchasini o'z ilmiy qarashlari asosida farqli ravishda ta'riflashgan. Jumladan, mashhur olim V. V. Vinogradov shevani "bir tilning hududiy ko'rinishi bo'lib, o'zining fonetik, grammatik va leksik o'ziga xosliklari bilan farqlanuvchi nutq shakli" ¹deb ta'riflaydi. A. A. Reformatskiy esa shevani "adabiy tildan farqlanuvchi, ammo o'z ichki tizimiga ega bo'lgan mintaqaviy til shakli"² sifatida ko'rsatgan. O'zbek tilshunosi Sh. Sirojiddinovning fikricha, "sheva xalqning turmush tarzini, tarixiy rivojlanishini va madaniy xususiyatlarini aks ettiruvchi nutq shaklidir". Shuningdek, E. D. Polivanov shevalarni tilning tirik va dinamik qatlami sifatida baholab, ular orqali tildagi qadimiy elementlarni aniqlash mumkinligini ta'kidlagan. Umuman olganda, olimlarning ta'riflaridan kelib chiqadiki, sheva nafaqat mintaqaviy farqlanish vositasi, balki tilning tarixiy va ijtimoiy taraqqiyoti ifodasidir. "Lahja" arabcha so'z bo'lib, ravish, tarz, yo'sin, sheva kabi ma'nolarini bildiradi. Lahja - bu bir tilning hududiy yoki ijtimoiy guruhlarga xos bo'lgan, fonetik, grammatik va leksik jihatdan ozgina farqlanuvchi nutq shaklidir. Lahja, ko'pincha, adabiy tildan sezilarli darajada chetga chiqmaydi, balki mintaqaviy yoki guruhiiy o'ziga xoslik sifatida namoyon bo'ladi. Tilshunos A. A. Reformatskiy lahjani "bir til doirasida mavjud bo'lgan kichik fonetik va leksik farqlar tizimi"³ deb ta'riflagan. V. V. Vinogradov esa lahjani shevaga nisbatan torroq qamrovli va adabiy tilga yaqinroq nutq shakli sifatida tavsiflagan. Umuman olganda, lahja tilning mahalliy rang-barangligini ifodalaydi va tilshunoslikda uni o'rganish tildagi tabiiy rivojlanish

¹ Виноградов В. В. Русский язык: грамматическое учение о слове. — М.: Наука, 1986. — С. 123.

² Реформатский А. А. Введение в языковедение / под ред. В. А. Виноградова. — 5-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 536 с.

³ Реформатский А. А. Введение в языковедение / под ред. В. А. Виноградова. — 5-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2004. — 416 с.

jarayonlarini aniqlash uchun muhim ahamiyat kasb etadi. Dialekt - bir tilning mintaqaviy yoki ijtimoiy guruhlariga xos, leksik, fonetik, grammatik va sintaktik jihatdan farqlanuvchi nutq shaklidir. U tilning to'liq tizimiga, adabiy normaga nisbatan o'ziga xos o'zgarishlarni ifodalaydi, lekin u hali ham tilning umumiy strukturasi va grammatikasi bilan bog'liqdir. Dialektlar, asosan, geografik yoki ijtimoiy omillar tufayli yuzaga keladi va ular ma'lum bir hududda yoki guruhda ishlatiladi. Shevashunoslik, ya'ni dialektologiya, aynan tilning mahalliy xususiyatlarini, ularning shakllanish va rivojlanish jarayonlarini ilmiy asosda o'rganadi. Turkiy tillar shevashunosligi sohasida yetuk olimlardan biri E. R. Tenishev o'zining "Turkiy tillar dialektologiyasi asoslari" nomli asarida turkiy tillarning dialektik tarkibini tahlil qilishda tarixiylik va tipologik yondashuvni uyg'unlashtirgan. Bundan tashqari, S. A. Baskakov shevalarning fonetik o'zgarishlari, morfologik shakllanishi va leksik xususiyatlarini tahlil qilib, turli tarmoqlarning ichki rivojlanish bosqichlarini aniqlashga intilgan.

Adabiy til – keng ijtimoiy ehtiyojlarga xizmat qiladigan, ma'lum me'yor va qoidalarga asoslangan, uslubiy jihatdan boy til shaklidir. Tarixiy jihatdan olganda, har qanday adabiy til o'zining boshlang'ich manbayini shevalardan oladi. Shevalar esa adabiy tilga nisbatan ko'proq og'zaki nutqning jonli shaklini, o'ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlarini saqlab qolgan. Turkiy tillar tarixida adabiy tilning shakllanishi har doim muayyan sheva bazasiga tayangan. Masalan, qadimgi turkiy adabiy tili Orxon-Yenisey hududidagi qabilaviy shevalarga asoslangan bo'lsa, keyinchalik qarluq, qipchoq va o'g'uz shevalari turli adabiy tillarning poydevoriga aylangan. Ayniqsa, O'rta asr turkiy adabiy tillarida adabiy til va shevalarning o'zaro munosabati ijtimoiy-siyosiy sharoitlar bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Adabiy tilning rivojlanishida shevalar muhim rol o'ynagan: ular adabiy tildagi leksik boylikni kengaytirgan, ma'lum fonetik va grammatik shakllarni adabiy tilga olib kirgan. Shu bilan birga, adabiy til shevalar ta'sirini chegaralashga intilgan va o'zining umumxalq tiliga xos standartlarini

mustahkamlashga harakat qilgan. Do'stqorayevning ta'kidlashicha, shevalardan adabiy tilga kirib kelgan unsurlar ko'pincha silliqqlangan, normallashtirilgan holda qabul qilingan.

Turkiy tillarda adabiy til me'yorlarining shakllanishi bevosita jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi, madaniy va siyosiy hayoti bilan uzviy bog'liq holda kechgan. Til me'yorlarining shakllanishi til taraqqiyotining belgilovchi omili bo'lib, u tilning ifoda imkoniyatlarini kengaytirishga, uslubiy rang-baranglikni ta'minlashga xizmat qilgan. O'. Qorayev turkiy adabiy tillarning shakllanish tarixini quyidagi bosqichlarga ajratadi:

Qadimgi bosqich (VII–X asrlar): Orxon-Yenisey bitiklari adabiy til sifatida qadimgi turkiy tilning shakllanganidan dalolat beradi. Bu bosqichda adabiy til asosan epigrafik yodgorliklar orqali namoyon bo'lgan.

O'rta asr bosqichi (XI–XIV asrlar): Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Mahmud Koshg'ariyning "Dīwān lug'āt at-Turk" kabi asarlari adabiy tilning leksik va grammatik boyishiga asos bo'ldi.

Chig'atoy adabiy tili davri (XIV–XVI asrlar): Alisher Navoiy ijodi bu davr adabiy tilining eng yuqori bosqichiga yetishini ko'rsatadi. Chig'atoy turkiysi adabiy me'yorlarni shakllantirishda muhim rol o'ynagan.

Zamonaviy bosqich (XIX–XXI asrlar): Mustaqil turkiy xalqlarning (o'zbek, turk, qozoq, uyg'ur va boshqalar) adabiy tillari shakllandi va o'z milliy adabiy me'yorlariga ega bo'ldi.

Qorayev ta'kidlaganidek, shevalardan olingan leksik, fonetik va grammatik unsurlar adabiy tilni jonlantirgan, unga uslubiy rang-baranglik baxsh etgan. Shu bilan birga, adabiy tilning asosiy vazifasi umumxalq tilining yagona va tushunarli shaklini ta'minlash bo'lgani uchun, shevalar ta'siri ma'lum darajada chegaralangan va me'yorlashtirilgan.

Bugungi kunda turkiy tillarda adabiy me'yorlarning mavjudligi tilni rasmiy, ilmiy, adabiy va ommaviy axborot sohalarida yagona va aniq aloqa vositasi sifatida

ishlatish imkonini bermoqda. Adabiy tilning me'yorlari orqali turkiy xalqlar o'z madaniy merosini saqlab, zamonaviy talablarga mos ravishda til taraqqiyotini davom ettirib kelmoqda.

Adabiy til va shevalar o'rtasida bir qancha muhim tafovutlar mavjud:

Fonetik farqlar - talaffuzdagi o'ziga xosliklar shevalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Masalan, ayrim hududlarda "q" tovushi o'rniga "k" ishlatiladi ("qiz" o'rniga "kiz").

Leksik farqlar - shevalarda bir ma'noni anglatadigan so'zlarning turlicha shakllari uchraydi. Masalan, "non" o'rniga "tandir", "ota" o'rniga "doda" deyilishi mumkin.

Grammatik farqlar - fe'l shakllari, ko'plik yoki egalik qo'shimchalari har bir shevada o'ziga xos tarzda qo'llaniladi. Masalan, "keldim" o'rniga ayrim shevalarda "keldimman" yoki "keldimen" shakllari ishlatiladi.

Adabiy til esa bu farqlilikni muayyan uslubiy me'yorlar asosida yagona shaklga keltirishga intiladi. Me'yorlashtirish jarayoni orqali adabiy til jamiyat uchun qulay, tushunarli va umumiy qabul qilingan aloqa vositasiga aylanadi. Bu til rasmiy hujjatlar, ommaviy axborot vositalari, ilm-fan va ta'lim sohalarida asosiy vosita sifatida xizmat qiladi. Shevada talaffuz, so'zlar, ba'zan grammatik qurilmalar ham adabiy tildan farq qiladi. Masalan, Farg'ona vodiysida "borayapman" o'rniga "boryapman" yoki "boryappan" deyiladi. Bunday farqlar ba'zan so'zlarning shaklida, ma'nosida va qo'llanishida ham namoyon bo'ladi. Adabiy til muloqotda aniq, ravon va tushunarli bo'lishni ta'minlasa, sheva insonlarga yaqinlik, samimiyat va mahalliylik ruhini beradi. Shu bois, adabiy til ta'lim va rasmiy faoliyatda afzal ko'rilsa, sheva kundalik hayotda tabiiy muloqot vositasi bo'lib xizmat qiladi. Adabiy tilda uslubiy silliqlik va boylik mavjud bo'lib, u keng auditoriyaga mo'ljallangan. Sheva esa insonning tug'ilgan joyi, madaniyati va shaxsiy til odatlarini aks ettiradi. Ko'pincha bolalar dastlab shevada gaplashishni o'rganadi, keyinchalik esa maktab orqali adabiy tilni egallaydi.

Adabiy tilni yaxshi o'zlashtirish, yozma va og'zaki nutq madaniyatini rivojlantiradi. Biroq shevalar tilda xilma-xillik va boylik manbai hisoblanadi. Shuning uchun har ikkala ko'rinish o'z o'rnida muhim va qadrlidir.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, turkiy tillarning adabiy me'yorlari va ularning shakllanish bosqichlari ko'p asrlik tarixiy jarayonlarning natijasi bo'lib, til taraqqiyotining muhim qirrasini tashkil etadi. Adabiy til va shevalar o'rtasidagi o'zaro munosabatlar adabiy tilni boyitib, uni ijtimoiy hayotning barcha sohalarida faol ishlatiladigan qulay va ta'sirchan aloqa vositasiga aylantirgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Баскаков, С.А. *Введение в изучение тюркских языков*. – Москва: Наука, 1962.
2. Do'stqorayev, O. *Turkiy tillar tarixi*. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2008.
3. Jo'rayev, T.N. "Shevalar va adabiy til munosabati". *O'zbek tili va adabiyoti* jurnali, 2003.
4. Qayumov, M. *Adabiy til va uslub masalalari*. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
5. Qorayev, O. *Turkiy tillarning adabiy me'yorlari va ularning shakllanish bosqichlari*. – Toshkent: Fan, 2017.